

Lisa Appignanesi

Een zaak van liefde

Misdaden in de naam van hartstocht en waanzin

Vertaald door Fred Hendriks

2016

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM | ANTWERPEN

Voor
Suzette Macedo
Adam Phillips
Marina Warner
(vrienden die altijd inspireren)

Elk liefdesverhaal is een potentieel rouwverhaal.

Julian Barnes

Ik moet een vergelijking trekken tussen de crimineel en de hystericus. Bij beiden hebben wij te maken met een geheim, met iets verborgens. [...] In het geval van de crimineel is het een geheim dat hij kent en voor anderen verbergt, terwijl het in het geval van de hystericus een geheim is dat hij zelf ook niet kent, dat zelfs voor hemzelf verborgen is. [...] De taak van de therapeut is echter dezelfde als die van de onderzoeksmagistraat.

Sigmund Freud

Hartstocht komt voor de rechter

Dit is het verhaal over misdaden die uit hartstocht zijn gepleegd, over de daders en over de rechtbankdrama's waarin zij verstrikt zijn geraakt. Het is ook het verhaal over de wijze waarop artsen die deskundig werden op het gebied van extreme emoties de geestestoestand van deze gepassioneerde misdadigers hebben gepeild en beoordeeld. De hier besproken gevallen en de opvattingen van de experts zijn van grote invloed geweest op de rechtspraak en hebben hun stempel op de geschiedenis gedrukt. De opvattingen waren al even genderblind als het recht zelf.

Nog voordat ze medeauteur van het geliefde *Tales from Shakespeare* werd, had Mary Lamb in 1796 op 31-jarige leeftijd haar moeder vermoord. Haar broer Charles zei tegen de rechter van instructie dat zij krankzinnig was. Als gevolg daarvan werd zij naar huis gestuurd en onder zijn zorg geplaatst. Ze werd vrijgesproken van elke verantwoordelijkheid voor haar misdaad. Moord gold als een daad, niet als het uitvloeisel van een wezenskenmerk dat haar onderscheidde als een geboren misdadiger, een abnormaal wezen dat van nature ontaard was – zoals tal van criminologen en psychologen een eeuw later zouden beweren. Er werden geen psychiatrische getuigen opgeroepen om de psychische staat van Mary te onderzoeken of hun mening in de rechtszaal te geven. Iedereen was het erover eens dat haar 'waanzin' zichtbaar was voor iedere rechter van instructie en jury die daar een verstandig oordeel over moest vellen. Er was geen expertise nodig om slechte daden en mensen te onderscheiden van gekke daden en mensen. Het Romeins recht erkende het principe van verzachtende om-

standigheden voor mensen die *non compos mentis* waren, oftewel mensen die niet bij hun volle verstand waren en geen controle over hun geestelijke vermogens hadden. Het Engelse gewoonterecht nam dat principe over: wetsovertreders met een beperkt verstand, zoals kinderen, of een beperkte wilskracht, zoals ‘waanzinnigen’, konden niet verantwoordelijk worden gehouden voor hun daden. Krankzinnigheid was al straf genoeg; Mary Lamb had geen extra straf nodig.

In de loop van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde dergelijke rechtspraak de complexiteit die we vandaag de dag als norm beschouwen.¹ De scheidslijn tussen gek en slecht werd steeds vager en twijfelachtiger. Goede rechtspraak mocht er niet van uitgaan dat een ongetraind oog een juist oordeel kon vellen. Hiervoor was de deskundige mening vereist van zielenknijpers, geestesartsen, zenuwartsen en mensen die rond de eeuwwisseling, toen het beroep een hoge vlucht nam, bekend begonnen te staan als ‘psychiaters’. Zij bezaten expertise op het gebied van hartstochten die de rede overspoelen, woekerende emoties en grillige cognitieve vermogens, manieën, waanideeën, stoornissen en automatismen. Hun kennis kon de rechtbanken dienen, de rechtspraak bewust maken en de samenleving beschermen. Dankzij de debatten in de rechtszaal en een steeds populairder wordende pers verspreidde hun denken zich en veranderde zo op subtiële wijze onze kijk op de mens.

Een doos van Pandora vloog open toen psychiatrische experts en op sensatie beluste media in allerlei moordprocessen de motivatie van de (mogelijke) daders trachtten te doorgronden. Seksuele agressie, heftige jaloezie, ongeremde verboden verlangens, verwrongen hartstochten, kwetsbare, beïnvloedbare, hysterische geesten bleken niet alleen aspecten van ‘andere mensen’ die wij als krankzinnig bestempelen, maar in potentie van ons allemaal. Toen de mensheid collectief droomde – zoals Robert Musil opmerkte in *De man zonder eigenschappen*, zijn roman over het jaar voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog – droomde ze zich een Moosbrugger, een sadistische, perverse man, een psychotische moordenaar die eruitzag als een alledaagse, zachtaardige, goede burger, met een gezicht dat ‘door God gezegend [was] met elk teken van goedheid’.

Musil liet zijn personages op inmiddels gebruikelijke manieren op de moordenaar Moosbrugger reageren: ofwel ze idealiseren hem en

zien hem als een uitzonderlijk mens, een verheven beest, een genie, een criminele revolutionair; ofwel ze pathologiseren hem en zien hem als een abnormaal, gedegenereerd persoon, de ‘lustmoordenaar’ die de Oostenrijkse forensische psychiater Richard von Krafft-Ebing onderzocht in zijn *Psychopathia Sexualis* uit 1886. Maar Moosbrugger is ook een gewone man die in een bepaalde tijd leeft, onder specifieke omstandigheden die hem aanzetten tot de moord op prostituees. Als hij een vrouw was geweest – zoals veel van de passieoordenaars in dit boek – zou hij niet alleen totaal andere slachtoffers hebben uitgekozen, maar zouden ook het diagnostisch oordeel dat over hem was geveld en de reactie van de samenleving anders zijn geweest. En dat geldt ook voor de uitspraak van de rechtbank. Het recht streeft weliswaar naar onpartijdigheid, maar is zelden blind voor de eigentijdse verwachtingen met betrekking tot gender.

Dit boek delft naar de diepste, donkerste hartstochten van vrouwen en mannen, en bespreekt de misdaden waartoe die aanzetten, de openbare rechtszaken die eruit voortvloeien en de artsen die zich in de gerechtshoven en in de grotere publieke arena van de media profileren; het bestrijkt de periode tussen 1870, het jaar van mijn eerste zaak, en 1914, toen de oorlog zoveel veranderde. Het boek brengt ook een machtsstrijd in kaart die tot op de dag van vandaag voortduurt: het conflict tussen de juridische definities van krankzinnigheid of ontoerekeningsvatbaarheid en het complexere begrip van de mens dat specialisten van de geest verspreiden. Waar ligt de gerechtigheid?

Het strafrecht gaat uit van een mens die een nadrukkelijk rationeel (mannelijk) wezen is, in staat zijn eigen motieven en bedoelingen te kennen, zijn vrijwillig uitgevoerde daden te erkennen en het verschil tussen goed en kwaad te herkennen. Mensen, vaak vrouwen, die in de beklagdenbank zitten, voldoen zelden aan dit verlichte ideaal. Ze kunnen deels ‘een ziekelijke geest’ hebben, ontspoord zijn door hartstocht, of in een staat van verwarring of starre kilheid verkeren. Doordat ze gevangenzitten in hun systeem van waanideeën, hebben ze het idee dat hun misdaad een (heldhaftige) manier is om gerechtigheid te krijgen, om een fundamentele wantoestand recht te zetten, om een groter kwaad af te weren of om schadeloosstelling te krijgen voor een of ander onnoembaar leed. Soms lijken de psychia-

trische getuige-deskundigen die voor hen opkomen hen net zo slecht te begrijpen als de rechters. De vorm van controle of ‘therapeutische opsluiting’ waaraan ze worden onderworpen, is niet per se een geringere straf dan de gevangenis.

Hoewel de scheidslijn tussen krankzinnigheid en slechtheid steeds moeilijker te trekken valt, zijn de autoriteiten het er allemaal over eens dat die lijn fundamenteel is voor elk juridisch systeem. Dit was in 1760 al duidelijk voor de Engelse advocaat-generaal Charles Yorke, op het hoogtepunt van de verlichting, toen het moderne recht werd gegrondvest. De vierde graaf Ferrers stond terecht voor moord. Deze grootgrondbezitter, een beruchte rokkenjager die bekendstond om zijn drankzucht en zijn gewelddadigheid, had zijn rentmeester vermoord nadat die de kant had gekozen van Ferrers’ vrouw tijdens het echtscheidingsproces dat zij op grond van wreedheid had aangespannen. Op aandrang van zijn vrienden had Ferrers aangevoerd dat hij in een vlaag van verstandsverbijstering had gehandeld. John Monro, arts in het psychiatrisch ziekenhuis Bethlem Hospital, fungeerde als getuige-deskundige, een van de eerste van wie dat bekend is. In alle-daagse taal en op basis van zijn observatie van patiënten in het ‘Bedlam’, verklaarde Monro dat ongewone razernij, jaloezie en ongegronde achterdocht gebruikelijke symptomen van krankzinnigheid waren. De advocaat-generaal concludeerde in zijn wijsheid:

Mijne heren, in zekere zin komt elke misdaad voort uit krankzinnigheid. Elke wreedheid, elke beestachtigheid, elke wraak, elk onrecht is krankzinnigheid. In de oudheid waren er filosofen die deze opvatting als een strenge stelregel voor hun sekte hanteerden; en, mijne heren, die opvatting is correct in de filosofie, maar gevaarlijk in de rechtspraak. Ze kan een nuttige en edele invloed uitoefenen als het gaat om het reguleren van het gedrag van mensen, om het beheersen van hun onmachtige hartstochten, om het onderrichten dat deugd de perfectie van de rede is, zoals de rede zelf de perfectie van de menselijke natuur is; maar ze kan dat niet als het gaat om het vergoelijken van misdaden en het afzien van straffen die het recht als gepast toekent.²

Onbedwongen hartstochten, meent Yorke, zijn niet gelijk aan *juridische* krankzinnigheid, aan ontoerekeningsvatbaarheid. Het slechte is slecht. Ferrers werd opgehangen, ondanks zijn positie. Maar de onzekerheid met betrekking tot passie moorden en hun verhouding tot krankzinnigheid werd door deze vroege zaak nauwelijks weggenomen.

Wanneer het een vrouw was die door haar hartstochten tot misdaad was gedreven, werd de onzekerheid groter. Per slot van rekening bestond sinds lange tijd het idee dat een vrouw een minder stevige greep op de rede had: hartstochten, altijd al gevaarlijk voor haar geestelijk evenwicht, konden de rede zo gemakkelijk doen kantelen. Kindermoord, de meest voorkomende vorm van moord door vrouwen in de negentiende eeuw, leidde tot een vroeg en juridisch geaccepteerd verband met krankzinnigheid in wat nu nog steeds wordt begrepen als een postnatale psychose. Dergelijke zaken werden door de rechtbanken met mildheid behandeld en zelden bestraft met ophanging, zoals bij andere halsmisdaden wel gebruikelijk was. Zelfs vandaag de dag viere vrouwen hun kwaadaardige hartstochten dikwijls bot op hun hulpeloze baby's en kinderen, die ze niet kunnen onderscheiden van hun eigen lichaam en die ze aanvallen zoals ze zichzelf zouden aanvallen.³

Als een vrouw terechtstond voor moord en er niet werd gepleit voor ontoerekeningsvatbaarheid, waren er maar twee mogelijkheden: ze was onschuldig of een verdorven monster. Daar zat maar weinig tussenin. Halverwege de negentiende eeuw waren vrouwen uit de hogere kringen de symbolische hoeders van maatschappelijke deugdzzaamheid geworden, de belichaming van een grotere, koesterende goedheid, van zuiverheid en moraliteit. Hun passie moorden – vooral als ze onafhankelijke, afgedwaalde of ongehuwde vrouwen waren – stelden daarmee alle traditionele wijsheid over vrouwelijkheid op de proef. Ze hadden de grenzen van de natuur zelf overschreden. De media en het publiek keken verontrust en voyeuristisch naar deze objecten van huiveringwekkende fascinatie en probeerden geheimen, motieven en verlangens te begrijpen die vóór de huidige tijd zelden in de openbaarheid kwamen. Het onderzoek naar en de berichtgeving over deze particuliere hartstochten en embryonale emoties lieten zien hoe men tegen vrouwen en hun seksualiteit kon aankijken.

De strijd tussen het recht en de psychiaters over de kwestie van de 'krankzinnigheid' van een aangeklaagde werd heviger naarmate de ambities van geestesartsen groeiden. De laatsten breidden het bereik van hun diagnoses uit en tooiden zich met de legitimerende mantel der wetenschappelijke geneeskunde. Dit leidde geleidelijk tot een inkrimping van het gebied waarbinnen men sprak van 'geestelijk gezond' of 'normaal': slecht kon vaak (opnieuw) worden gelabeld als waanzin, en gedeeltelijke waanzin kon gelden als verzachtende omstandigheid. Van begin af aan hadden de geestesartsen bezwaar gemaakt tegen de basis van de criminele verantwoordelijkheid, de betekenis en fundering van *mens rea*, of een volledig uitgesproken, bewuste intentie. Ze discussieerden over wat waanideeën en de vrije wil precies waren, over wanneer een impuls onweerstaanbaar was en de (vrije) wil kon overvleugelen. Denk bijvoorbeeld aan de 'onweerstaanbare impuls' die Lorena Bobbit er volgens haar advocaat in 1994 toe had aangezet de penis van haar echtgenoot af te snijden, ook al was ze niet duurzaam in cognitieve zin geestelijk gestoord.

De geestesartsen spraken over erotomanie, waarbij hartstocht omsloeg in waanzin; of morele krankzinnigheid, waarbij iemand niet het slechte kon herkennen, en zeker niet het slechte zoals de maatschappij dat onderscheidde. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw hadden ze het over het zwakke individu dat geen weerstand kon bieden aan hypnotische invloeden en suggesties om tot misdaad over te gaan. Ze spraken over 'automatismen' of gewijzigde geestestoestan- den waarin het Jekyll-en-Hyde-individu geen besef van zichzelf had. Aan het begin van de twintigste eeuw werden hun analyses meer ver- fijnd en gecompliceerd: ze beschreven persoonlijkheidsstoornissen, schizofrenie, manische depressiviteit, perversiteiten, paranoia en nog veel meer. Soms dachten ze dat ze gevaar konden voorspellen en bere- kenden de kans op een geweldsuitbarsting. Hun diagnoses golden dikwijls slechts voor één sekse, hoewel niet uitsluitend: erotomanie begon grotendeels als een diagnose voor vrouwen, maar nu stalking steeds meer voorkomt, overschrijdt erotomanie dikwijls de scheidslijn tussen de seksen.

Inmiddels was het freudiaanse tijdvak aangebroken en gingen tal van geestesartsen verder dan classificerende omschrijvingen en in er- felijkheid gewortelde verklaringen en betraden ze het terrein waar een

warboel van verborgen verlangens, onderdrukte krachten uit de jeugd en moorddadige impulsen het individu prikkelden. Daardoor werd het nog moeilijker in de rechtszaal de precieze waarheid over schuld en onschuld, de vrije wil en determinisme vast te stellen.

Intussen onderrichtte het debat in de symbolisch geladen arena van de rechtszaal het publiek over nieuwe manieren om mens te zijn.

Een zaak van liefde is een aanvulling op mijn laatste twee boeken. In zekere zin is het het laatste deel van een losse trilogie die begon met *Gek, slecht en droevig*, een boek over de opkomst van de geestesartsenij in de afgelopen tweehonderd jaar in haar wisselwerking met vrouwen. Bij dat onderzoek ontdekte ik dat versmadede liefde een van de vroegste oorzaken van waanzin was die door de geestesartsen werden genoemd. Liefde stond hoog op William Blacks lijst uit 1810 met factoren die de komst van mensen naar het Bethlem Hospital hadden bespoedigd. Als erotomanie bezette ze een prominente plaats in de waanzinclassificaties van een van de grondleggers van de psychiatrie, de Franse zenuwarts J.-E.D. Esquirol. Verwongen verlangen speelde ook een rol in veel vrouwenziektes uit de geschiedenis, van hysterie tot nymfomanie en verder. Voor Freud was dit de drijvende kracht achter tal van zogenoemde functionele stoornissen.

In *Alles over liefde*, mijn analyse van de weerbarstige emotie die liefde is, heb ik geprobeerd enkele kwaadaardige aspecten van de liefde te ontwarren, evenals enkele aspecten die we weldadig zouden kunnen noemen. In de laatste decennia zijn we ons in het bijzonder bewust geworden van de complexiteiten van de emotie binnen het gezin: zaken als seksueel misbruik en emotionele verwaarlozing, de overdaad of het gebrek aan 'liefde', en daarmee gepaard gaande troostende of ontwrichtende fantasieën, bepalen wat voor mens het kind zal worden. Wetenschappers zijn het er tegenwoordig over eens dat de geschiedenis van het kind in het gezin en de hechtingen daarbinnen van invloed zijn op de neurologie van de geest, en op de latere zogeheten persoonlijkheidsstoornissen waaraan de volwassene kan lijden.

Hartstocht is van nature excessief. In liefde raken wij geobsedeerd: alleen wat betrekking heeft op de geliefde en onze emoties houdt ons bezig. Fantasieën en dagdromen dringen zich op. Gedachten die in een bepaalde situatie ongepast zijn of die niet eens van onszelf lijken,

overspoelen onze geest. We gaan lijken op stalkers en achtervolgen het object van onze hartstochten. Dankzij de liefde voelen we ons groots, almachtig, groter dan onszelf. We gaan ervan uit dat de ander ontvankelijk is voor onze hartstocht. Liefde (en seks) heeft ons poreus gemaakt, zodat we niet langer onze eigen grenzen voelen, en we niet langer kunnen bepalen waar wij eindigen en de ander begint – alsof we een baby aan de borst van een moeder zijn. Bij een afwijzing worden we kleiner dan Alice in Wonderland. Jaloezie kan dan de kop opsteken en ons doen ontsporen. Dat geldt ook voor haat, zo dikwijls de schaduw van hartstocht – vooral als de geliefde ons voorgoed verlaat en we tot wanhoop vervallen, ineenschrompelen. Accepteren dat we onze geliefde daadwerkelijk kwijt zijn, kan een trage, pijnlijke en slopende ervaring zijn. Veel liefdes worden gevolgd door droefenis, en het verdriet over de scheiding kan – net als verdriet over de ultieme scheiding: de dood – leiden tot neerslachtigheid.

Het is niet goed te bepalen op welk punt al deze vaak voorkomende ervaringen overgaan in waanzin, of in een aantal recentere, gespecificeerde psychiatrische diagnoses. Romantische liefde bezit een onderliggende vleselijke kern in de gedachte dat twee personen zullen samensmelten tot één persoon. Daardoor kan ze een hachelijke onderneming zijn, ook al werd ze eeuwenlang ondersteund door het christelijk huwelijk, dat een einde maakte aan de onafhankelijke juridische identiteit van een vrouw. Wanneer twee personen tot één persoon samensmelten, kan elke latere poging tot scheiding leiden tot een risicovolle scheuring van de samengesmolten identiteit: de ‘bedrogen’ minnaar voelt zich gesloopt, letterlijk aan stukken gereten. Hij of zij kan vervuld zijn van ongeloof en weigeren de scheiding te accepteren of hij of zij kan zich aangevallen voelen en wraak willen nemen. Moord op de ander kan voor de moordenaar soms aanvoelen als het doden van een gehaat deel van zichzelf, zo hecht zijn de twee met elkaar verbonden.

Bepalen waar het omslagpunt of breekpunt ligt waarop mensen overgaan tot een misdaad of waarop een bestaande psychose (of verzameling waanideeën) leidt tot geweld, is geen kwestie van exacte en veralgemeniseerbare wetenschap. Mensen zijn allemaal verschillend, ook mensen die breken en gek en slecht worden. Ook definities van misdaad zijn verschillend: de gruwel van huiselijk geweld is in het

Westen pas in de laatste eeuw een misdaad geworden. We hebben het verschijnsel met de merkwaardige naam pedofilie – de liefde voor kinderen – tot een misdaad bestempeld, terwijl we de kindertijd juridisch hebben verlengd tot ver voorbij het punt waarop de meeste jonge mensen ervaringen hebben die zij zelf seksueel noemen.

Door haar hartstochtelijke kern, haar excessief hunkeren, haar noodzakelijke waandenkbeelden en haar verafgoding van de geliefde mondt romantische liefde ook gemakkelijk uit in vormen van erotomanie. In de jaren twintig van de vorige eeuw droomden de erotomanen van Gaëtan Gatian de Clérambault van affaires met moeilijk bereikbare mensen met een hoge status, die parallellen vertoonden met alle fases van een ‘echte’ romance, totdat het waandenkbeeld zich ontwikkelde tot een ziekelijk waanidee en een geweldsdelirium. Anderen, zoals intieme stalkers, interpreteerden aanwijzingen verkeerd, werden verliefd, beeldden zich in dat ze bedrogen werden en zonnen op wraak. Wanneer leidt de ‘waanzin’ van liefde plotseling tot misdaad? En krijgen medisch-juridische definities van krankzinnigheid of ontoerekeningsvatbaarheid in zulke gevallen de overhand? Die vragen vormen het onderwerp van dit boek.

Vergelijkingen tussen samenlevingen, hun juridische en medische systemen en hun begrip van rechtvaardigheid helpen verduidelijken wat er in elke samenleving gaande is. Daarom voeren de volgende bladzijden ons eerst naar Groot-Brittannië, dan naar Frankrijk en de Verenigde Staten. Ik heb me telkens gericht op goed beschreven passieprocessen, die in geen enkel opzicht eenvoudigweg te maken hebben met seksuele predatie of perversie; daarnaast heb ik echter ook aandacht besteed aan andere processen die belangrijk zijn voor de artsen en voor de culturele verschuivingen die ze mede hebben teweeggebracht. De eerste twee belangrijke processen gaan over vrouwen die hebben vermoord of dat hebben geprobeerd. Het derde proces betreft een man. Aangezien mannen en vrouwen niet op dezelfde manier van slag raken door de liefde, leek het me interessant om de verschillende paden die ze hebben bewandeld in kaart te brengen.

De hoofdverhalen die ik heb gekozen, gaan niet over de gewone huiselijke misdaden waarin gewelddadige mannen hun vrouw vermoorden, die ze sinds lange tijd misbruiken en verdenken van overspel. Ze gaan ook niet over de meer incidentele misdaden, waarbij de

onderdrukte vrouw uithaalt en terugslaat: dit soort geweld kwam in de vroegste perioden van de geestesartsenij helaas al even veel voor als tegenwoordig. Ik heb me daarentegen geconcentreerd op de minder gebruikelijke misdaden: misdaden die tot de verbeelding hebben gesproken, sociale verontwaardiging hebben opgeroepen en op een bepaald moment de aanwezigheid van psychiaters hebben vereist. Ze hebben geleid tot processen die de geestesartsen in staat stelden hun invloed te vergroten. Het waren openbare gebeurtenissen die het begrip van hartstocht en ‘krankzinnigheid’ in hun vele gedaanten zowel binnen als buiten de wet hebben verdiept en verspreid.

Zulke ongewone en sensationele processen hadden een opmerkelijke invloed op het sociale debat en uiteraard op de verhoudingen tussen de seksen. Daarbij lieten vrouwen de conventionele, bij de middenklasse horende passiviteit achter zich en werden actief: hun misdaden waren oproepen tot vrijheid, waarbij ze hun lot in eigen hand namen. Op hun beurt weerspiegelden en genereerden de processen angsten over gender. Ze zetten aan tot een kritischer kijk op de situatie van vrouwen en stelden de vraag waar sociale beperkingen, seksuele attitudes, ongelijke status en puur onrecht leidden tot misdadigheid. Je zou kunnen zeggen dat dit vormende processen waren: ze peilden begraven emoties, heimelijke seksuele relaties en soms een groter, meer algemeen onrecht, dat tot uitbarsting was gekomen in een misdaad.

Op het moment waarop dit boek begint, in 1870, was de scheiding tussen de publieke en de private sfeer – om nog maar te zwijgen van de geheime sfeer – veel strikter dan vandaag. Buiten fictie en poëzie waren de emoties en het innerlijk leven van het individu zelden onderwerp van gesprek, en seks al helemaal niet. Strafrechtprocessen – waarin advocaten het opnamen voor psychisch gestoorde minnaars, geestesartsen hun mening gaven over krankzinnigheid en extreme emotie, en journalisten commentaren en details publiceerden – daagden mensen uit het ondenkbare te denken. Deze processen bakenden een van de nieuwe publieke arena’s af waarin de hartstochten, de perversiteiten, de seksuele speelruimte en de eigenschappen van het vrouwelijke werden onderzocht.

Tussen mijn eerste en mijn laatste zaak hadden de geestesartsen hun invloed versterkt en hun kennis vergroot, en traden ze niet alleen

op als getuige-deskundige, maar ook als reguliere beoordelaar van geestestoestanden. In veel landen, te beginnen in Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk, werkten ze als forensisch psychiater binnen het justitieel apparaat. Een modern tijdvak van samenwerking was begonnen.